

УДК 364.4:323.281-058.64

Марія Чічкань,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ: ЗАГАЛЬНОПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті на основі теоретико-правового аналізу досліджено сучасний стан соціального захисту жертв політичних репресій, а також з метою посилення соціального захисту жертв політичних репресій запропоновано деякі можливі шляхи вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: соціальна держава, соціальна політика, соціальний захист, реабілітація, жертви політичних репресій.

Проголошення України соціальною та правовою державою, яка визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, обумовлює зміст і спрямованість її діяльності. У цьому контексті слід зазначити, що соціальною визнається держава, яка бере на себе обов'язок турбуватися про соціальну справедливість, добробут своїх громадян та їх соціальну захищеність [1]. В умовах сьогодення відчуються вагомі зміни, які відбуваються у соціальній політиці нашої держави і спрямовані на всебічне утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Одним із важливих кроків на шляху до побудови соціально орієнтованої держави видається проголошення у ст. 46 Конституції України права громадян на соціальний захист та встановлення державних гарантій його здійснення.

Конституція України визначає основні соціальні ризики, які є підставою для набуття права на соціальний захист за національним законодавством, але не встановлює їх вичерпний перелік, відсилаючи до інших законодавчих актів. Вважається, що соціальні ризики є наріжним каменем соціального захисту. Від того, як змінювався перелік ризиків, які на законодавчому рівні визнавалися державою, можна простежити розвиток соціального захисту й оцінити його стан у конкретній державі, — зазначає у своїй монографії «Право соціального захисту: становлення

і розвиток в Україні» видатний український науковець Н. Б. Волотіна. Залежно від ступеня типовості та причини виникнення соціальні ризики групують у такі види: загальнолюдські, професійні, державно-політичні, техногенні та екологічні [2]. Зважаючи на тему нашого дослідження, звернемо увагу на групу соціальних ризиків, які спричинені державно-політичними подіями, зокрема такими, як політичні репресії.

Сучасний історик В. В. Ченцов у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що у період становлення нової демократичної держави значно зріс інтерес громадськості до історії України, особливо до сторінок, що не були достатньо висвітлені і протягом тривалого часу подавалися у спотвореному вигляді. Саме до них належать проблеми, пов'язані з політичними репресіями в радянському суспільстві. Сучасники переконалися: не можна трактувати терор і насильство як минулі біди, якими означилися попередні етапи історії країни. Час показав, що терор — це застаріла хвороба суспільства, притаманна йому в разі стрибкоподібного розвитку. На думку В. В. Ченцова, пошук шляхів подолання цієї недуги — найважливіше завдання суспільного організму [3]. Отже, становлення та розбудова сучасної Української держави, на основі проголошеного Основним Законом принципу верховенства права, є неможливим без урахування подій минулого та гіркого досвіду історичних помилок.

* Рекомендовано до друку кафедрою трудового права і соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету.

Питання щодо правового статусу жертв політичних репресій та їх соціального захисту стали предметом дослідження представників різних галузей науки: історії, політології, юриспруденції, соціології тощо. Серед учених, праці яких присвячені проблемам жертв політичних репресій, слід відзначити: Б. Безлепкіна, Н. Болотіну, Г. Кобляя, Л. Місінкевича, М. Полякова, В. Савицького, Б. Сташківа, В. Ченцова, М. Шумило та ін. Проте, незважаючи на велику кількість наукових досліджень у визначеній сфері, питання соціального захисту реабілітованих жертв політичних репресій і досі залишаються без належної уваги.

Метою статті є дослідження основ правового статусу реабілітованих жертв політичних репресій, сучасного стану та особливостей їх соціального захисту за чинним національним законодавством, а також пошук шляхів удосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Відповідно до Указу Президента України від 21.05.2007 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937—1938 років», з метою належного вшанування пам'яті жертв політичних репресій, встановлено щороку у третю неділю травня відзначати День пам'яті жертв політичних репресій.

У чинному національному законодавстві передбачені заходи соціального захисту осіб, які постраждали від політичних репресій та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 р.

Стаття 1 вищезазначеного Закону вказує, що реабілітованими вважаються особи, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками», особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25.12.1958 р. Також реабілітованими визнаються громадяни, засуджені за: а) антирадянську агітацію і пропаганду; б) поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать ра-

дянський державний і суспільний лад; в) порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою.

Дія цієї статті поширюється на осіб, громадян України, які постійно проживали в Україні та яких з різних причин було переміщено за межі колишнього Радянського Союзу, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами. Підлягають реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру.

Окрім цього, ст. 3 вищезазначеного Закону визнає реабілітованими всіх громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади й управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями.

Таким чином, особи, які вважаються реабілітованими, визначені у двох статтях Закону — першій та третій, тобто умовно поділені на дві групи. Особам, визначеним у першій статті, передбачається надання статусу реабілітованих та пільг, а особи, визначені третьою статтею, реабілітуються, але механізм надання їм більшості пільг у Законі, на жаль, не прописаний. Реабілітованим, які мають право на передбачені вищезазначеним Законом пільги, видається посвідчення єдиного зразка, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Не підлягають реабілітації особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, що підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за: зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти; злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення, вбивства, мордування громадян і пособництво в цьому окупантам у період Великої Вітчизняної війни; збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань, які чинили вбивства, розбої, грабе-

жі й інші насильства, та особисту участь у вчиненні цих злочинів. Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані з застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій [4].

Аналізуючи передбачені чинним законодавством заходи соціального захисту, перш за все, слід зазначити, що реабілітовані особи поновлюються в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, це право поширюється і на членів їх сімей. Недійсними визнаються рішення, пов'язані з позбавленням державних нагород, учених ступенів, військових, спеціальних і почесних звань, пенсій та інших прав. За бажанням реабілітованого або його родичів у разі смерті реабілітованого повідомлення про реабілітацію має бути безкоштовно опубліковано в пресі чи іншим способом доведено до відома громадськості за місцем роботи або проживання реабілітованого. Реабілітовані особи мають право на безоплатну консультацію адвокатів з питань, пов'язаних з реабілітацією.

Для осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади і згодом реабілітовані відповідно до першої статті, встановлена грошова компенсація у розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожний місяць позбавлення волі, але не більш як 75 мінімальних заробітних плат. Одноразово як грошова компенсація реабілітованій особі виплачується до 15 мінімальних заробітних плат, а решта належних грошей — протягом наступних п'яти років. У разі можливості, на вимогу реабілітованого вся нарахована грошова компенсація може бути виплачена одноразово. Виплата компенсації спадкоємцям не проводиться, крім випадків, коли компенсація була нарахована, але не отримана реабілітованим.

Також, за можливістю, реабілітованому або його спадкоємцям повертаються натурою вилучені будівлі та інше майно (якщо будинок не зайнятий, а майно збереглося). У разі відсутності такої можливості заявнику відшкодовується вартість будівель та майна. Не підлягають поверненню (компенсації) будівлі та інше майно, що було націоналізовано (муніципалізовано) на підставі відповідних

нормативних актів. Порядок виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24.06.1991 р. «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

Громадянам, реабілітованим відповідно до ст. 1 Закону, час тримання під вартою, відбування покарання в місцях позбавлення волі, заслання або перебування на примусовому лікуванні зараховується у потрійному розмірі до стажу роботи для призначення трудових пенсій.

Реабілітованим громадянам, які потребують поліпшення житлових умов, надається право на першочергове одержання житла. В разі смерті реабілітованої особи це право зберігається за одним з подружжя, якщо вони не створили нової сім'ї, а також за батьками і дітьми, які проживали спільно до арешту й у зв'язку з застосуванням репресій втратили право на займане жиле приміщення та потребують поліпшення житлових умов.

Реабілітовані особи, які проживають у сільській місцевості, мають право на одержання безпроцентної позики та першочергове забезпечення будівельними матеріалами для будівництва житла.

Якщо реабілітована особа за ст. 1 стала інвалідом внаслідок репресій або є пенсіонером, їй надається також право на: одержання пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку; за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і відсутності протипоказань до керування ним — забезпечення автомобілем безоплатно, за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і протипоказань до керування ним — забезпечення автомобілем з правом передачі керування автомобілем члену сім'ї на пільгових умовах, що визначаються Кабінетом Міністрів України; безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі) та на автомобільному транспорті загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості в межах адміністративного району; зниження оплати жиллої площі та комунальних послуг на 50% у межах норм, передбачених чинним законодавством; позачергове надання медичної допомоги і 50%-не зниження вартості ліків за рецептом; переважне

право на вступ до садівницьких товариств, першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів; першочергове встановлення телефону.

Звернемо увагу на те, що заходи соціального захисту, передбачені статтями 4, 5 та 6 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», поширюються на жертв політичних репресій, які були реабілітовані до прийняття зазначеного Закону. Так, постановою Верховної Ради України «Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України» встановлено: пільги, передбачені Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», надати особам, які були піддані необґрунтованим політичним репресіям за рішенням радянських органів на територіях республік колишнього СРСР, згодом реабілітовані в установленому порядку і постійно проживають в Україні. Підставою надання їм пільг є документи про реабілітацію, видані уповноваженими на це органами колишніх союзних республік СРСР.

Слід також зазначити, що відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» воєнки Української повстанської армії, які брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в 1941—1944 рр., які не вчинили злочинів проти миру і людства та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», визнаються учасниками бойових дій, що автоматично тягне за собою поширення на них пільг, встановлених ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» для учасників бойових дій.

На окрему увагу заслуговує питання підвищення пенсій реабілітованим, яке останніми роками викликає чимало дискусій. З 01.01.2004 р. набув чинності Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», який не передбачає підвищень пенсій, за деякими винятками, на перехідний період, водночас вже призначені підвищення Прикінцевими положеннями було збережено. Відповідно до ст. 77 Закону

України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 р. було передбачено, що громадянам, які необґрунтовано зазнали політичних репресій і згодом були реабілітовані, призначені пенсії підвищуються на 50%, а членам їх сімей, яких було примусово переселено, — на 25% від мінімальної пенсії за віком. Однак згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про підвищення розмірів пенсій, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів державного бюджету» від 03.01.2002 р. було встановлено підвищення пенсій, виходячи з розміру 19 грн 91 коп., тобто підвищення обраховувалося не від мінімальної пенсії, а від значно меншої суми. Вищезазначена постанова Кабінету Міністрів втратила свою чинність на підставі постанови від 16.07.2008 р. «Про підвищення рівня пенсійного забезпечення громадян», яка передбачила, що громадянам, які необґрунтовано зазнали політичних репресій і згодом були реабілітовані, до пенсії або щомісячного довічного грошового утримання чи державної соціальної допомоги, що виплачуються замість пенсії, підвищення проводиться в розмірі 54,4 грн, а членам їх сімей, яких було примусово переселено, — 43,52 грн, що також не відповідає положенню ст. 77 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Слід наголосити, що сьогодні вже існують випадки, коли реабілітовані жертви політичних репресій у судовому порядку домагалися встановлення підвищень до пенсії від встановленого розміру мінімальної пенсії за віком, тобто відповідно до ст. 77 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Варто зазначити, що 09.02.2010 р. Парламентом України був прийнятий за основу проект закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо статусу осіб, які в дитинстві потерпіли від політичних репресій). Згідно із зазначеним проектом пропонується визначити правовий статус осіб, які в дитинстві потерпіли від репресій, та гарантії їх соціального захисту, а також поширити на них частину пільг, передбачених для реабілітованих. 11.05.2010 р. Верховна Рада України постановила проєкт Закону України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»

щодо статусу осіб, які в дитинстві потерпіли від політичних репресій, повернути Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин для доопрацювання та внесення на повторне друге читання. На жаль, на цьому законодавча діяльність Парламенту щодо вдосконалення законодавства у досліджуваній сфері призупинена. Водночас, про актуальність питань соціального захисту реабілітованих жертв політичних репресій свідчить затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19.12.2012 р. План заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів, репресованих та членів їх сімей на період до 2015 р., яким, серед іншого, передбачається проведення моніторингу виконання актів законодавства у зазначеній сфері.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що норматив-

но-правове регулювання суспільних відносин у сфері соціального захисту реабілітованих жертв політичних репресій потребує змін та вдосконалення. Вважаємо, що на сьогодні за Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» не виправдано звужене коло осіб, які підлягають реабілітації. Окрім цього, чинне законодавство не передбачає виплати компенсацій громадянам, що були відправлені на заслання, виселення та спецпоселення або мали інші обмеження прав і свобод. Таким чином, на нашу думку, необхідним є усунення недоліків та запровадження єдиного підходу щодо визначення кола осіб, які мають право на отримання пільг та компенсацій відповідно до статусу реабілітованих, а також удосконалення законодавства у сфері відшкодування матеріальної шкоди реабілітованим громадянам.

ПРИМІТКИ

1. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации / М. В. Баглай. — М., 1997. — С. 118—119.
2. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. — К. : Знання, 2005. — С. 66, 78.
3. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. В. Ченцов. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 3—4.
4. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 17.04.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 22. — Ст. 262.

Чичкань Марія. Соціальна заштита жертв політичних репресій: обшцеправовий аспект.

В статтє на основе теоретико-правового анализа исследовано современное состояние социальной защиты жертв политических репрессий, а также с целью усиления социальной защиты жертв политических репрессий предложены некоторые возможные пути совершенствования действующего законодательства.

Ключевые слова: *социальное государство, социальная политика, социальная защита, реабилитация, жертвы политических репрессий.*

Chichkan Mariya. Social protection of victims of political repression: the general legal aspect.

The current state of social protection of victims of political repression was investigated on the basis of the theoretical and legal analysis, and also some possible ways to improve the current legislation are offered for the purpose of strengthening of social protection of victims of political repressions in the article.

Key words: *social state, social policy, social protection, rehabilitation, victims of political repressions.*